

ԱՎԱՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Հայաստանի առաջին բաժանումից (387) 204 տարի անց՝ 591 թ., այն երկրորդ անգամ բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև՝ Նթե 387 թ. բաժանման գիծն անցնում էր Կարինով, ապա 591 թ. այդ գիծը շարժվեց դեպի արևելք՝ Արարատյան նահանգի ղղալի մասը սահման ունենալով Աղատ գետը, պարսկականից անցավ բյուզանդական տիրապետության տակ։

Մորիկ կայսեր (582—602) հրամանով Հայաստանի նոր բաժանմամբ իր տիրապետությանն անցած մասում հայ լուսավորչական բնակչությանը հունադավան-բաղկեղոնական դարձնելու նկատառումով հայոց եկեղեցին ևս տրոհվեց երկուսի ու այդ ժամանակ էլ բյուզանդական մասում գտնվող Ավան դյուղաքաղաքը և նրա կաթողիկե եկեղեցին դարձան հակաթոռ կաթողիկոս Հովհան (Յոհան) Բագարանցու նստավայրը՝ Հայաստանի՝ Պարսկաստանին անցած մասում հոգևոր կենտրոնը շարունակում էր մնալ Դվինում, որտեղ դեռևս 574 թ. գահակալում էր Մովսես ԻՆՂՎԱՐԴԵՑԻՆ։

Հայ ճարտարապետության ազգային գեմքի կազմավորման և հետագա զարգացման առումով մեր մյուս հուշարձանների թվում Ավանի կաթողիկե եկեղեցու դերը, որպես ճարտարապետական կառուցվածք, մեծ է եղել։ Այժմ կիսակործան վիճակում պահպանվող այդ հուշարձանը մեր դարավոր ճարտարապետության պատմության համար ունի անգնահատելի արժեք։

Ավանի տաճարը հետաքրքրել է շատերին։ Նրա կառուցվածքային առանձնահատկությունների և ճարտարապետության վերաբերյալ հետաքրքիր մտքեր են հայտնել արվեստաբանության մեծ գիտակաները, գրվել են նաև շատ հոգվածներ՝ տարբեր առումներով, տարբեր մեկնաբանությամբ։ Հեղինակների մեծամասնությունն իր ուշադրությունը բևեռել է տաճարի կառուցման ժամանակի ճշգրտման վրա, նկատի ունենալով, որ դրա օգնությամբ պիտի հնարավոր լինի պարզել նաև տաճարի տվյալ տիպի առաջացման տեղն ու տարածման ուղիները։ Թ. Թորամանյանի կարծիքով՝ Ավանի տաճարը կառուցվել է VI դ. վերջերում, Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով՝ VI դ. երկրորդ կեսում, իսկ ըստ հետազոտողների մեծամասնության՝ 590/591—602/610 թթ. միջև¹։

¹ Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 71, Կարո Ղաֆադարյան, Պատմա-հնագիտական գիտողություններ Ավանի տաճարի վերաբերյալ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 90), Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, էջ 79; Р. Я. Агабабян, Реконструкция Авана («Труды ЕрПИ», Ереван, 1948, էջ 282), В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1948, էջ 287, А. Л. Якобсон, Очерки истории зодчества Армении, М.—Л., 1950, էջ 21, А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, Ереван, 1955, էջ 91, Ս. Խ. Մնացականյան, Ակնարկներ Հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964, էջ 146։

Ավանի տաճարի կառուցման ժամանակի որոշումը սերտորեն պայմանավորված է Հովհան Բագարանցու կաթողիկոսական գործունեությամբ ընդհանրապես: Մեր մատենագիրների հաղորդումների համաձայն, Ավանում հակաթոռ կաթողիկոսությունը հիմնվել է 591 թ., նույն հաղորդումներով պարզվում է, որ Հովհան Բագարանցին մահացել է 610—611 թթ. և թաղվել է իր իսկ կառուցած Ավանի եկեղեցու մոտ²:

Բ. Առաքելյանը, ի տարբերություն մյուս հետազոտողների, հիմնվելով պատմական փաստերի վրա, գրում է, որ Ավանի եկեղեցու կառուցումը պետք է ավարտված լինի ամենաուշը 602 թ., քանի որ Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսությունը 602 թ. դադարել է գոյություն ունենալուց³:

Նոր ուսումնասիրությունները պարզում են, որ Ավանի եկեղեցին կառուցվել է ավելի վաղ: Օրինակ, Կ. Ղաֆաղարյանը գրում է, որ Հովհան Բագարանցին «անշուշտ կաթողիկոս դառնալուց առաջ իր հիմնադրած Ավանի տաճարի վանահայրն է եղել և այդ տաճարը կառուցել է ավելի շուտ, քան էաթողիկոս դառնալը... այլապես պետք է ենթադրենք, որ այդ Հովհան հակաթոռն առանց եկեղեցու է սկսել իր գործունեությունը Ավանում»⁴, Կ. Ղաֆաղարյանը այս նույն տեսակետն է պաշտպանում 1975 թ. հրատարակած իր «Երեւան, Միջնադարյան հուշարձանները» աշխատության «Ավանի կաթողիկե տաճարը» դիտում:

Ավանի տաճարի կառուցման ժամանակի հարցը քննելիս ստորև համեմատելու և զուգահեռ քննության ենք ենթարկելու Կ. Ղաֆաղարյանի և Ա. Երեմյանի վերջին աշխատությունները, քանի որ այս երկու հետազոտողներն են, որ առավել հանգամանորեն են զբաղվել այդ հարցով: Հիշյալ երկու հեղինակներն իրենց աշխատություններում դիմում են առավելապես մատենագիրների հաղորդումներին, և եթե Կ. Ղաֆաղարյանն ինչ-որ չափով անդրադառնում է տաճարի ճարտարապետական վերլուծությանը, ապա Ա. Երեմյանը՝ զրեթե ոչ: Մինչդեռ, ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, հուշարձանների թվագրման ընթացքում առավել հավաստի եղրակացություններն արվում են հուշարձանի հետ կապված նյութերի համակողմանի քննության հիման վրա, այդ թվում՝ մատենագիրների հաղորդումների, արձանագրությունների ընթերցման ու վերծանման, բուն շինության ճարտարապետական և շինարարական վերլուծության արդյունքների վրա: Նման մոտեցումը մեզ հնարավորություն է ընձեռում համաձայնելու Կ. Ղաֆաղարյանի հետ և համոզվելու, որ Ավանի տաճարը կառուցվել է նախքան Հովհան Բագարանցու՝ Ավանի կաթողիկոսական գահը զբաղեցնելը: Այլ հարց է, թե մինչ այդ Հովհանը Ավանի եկեղեցու վանահայրն էր, թե ոչ:

Այլ կարծիքի է Ա. Երեմյանը, նա գրում է, որ «Հովհան Բագարանցու կառավարելու ժամանակամիջոցը որոշելու համար հատուկ ուշադրության են արժանի պատմիչների հաղորդումները նրա քսանվեց տարի կաթողիկոսելու վերաբերյալ: Այդ ժամկետը հաստատում են Հ. Դրասխանակերտցին (X դ.),

² «Ս ե ր է ո ս ի հայկական պատմություն», Երևան, 1939, էջ 54, 78, ն. Ա Կ ի ն յ ա ն, Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 115—121:

³ «Դրական թերթ», 18. X. 1968:

⁴ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 89:

Ս. Անեցին (X դ.), Կ. Գանձակեցին (XIII դ.) և ուրիշները՝, Այնուհետև նա շարունակում է. «գիտենալով Հովհանի պատրիարքության տևողությունը (26 տարի), կարելի է որոշել նրա կառավարելու սկիզբը (610—26=) 584 թվականը: Այս ելքակացությունը հաստատվում է Ստ. Օրբելյանի հաղորդմամբ առ այն, որ Հովհան Բագարանցին մինչև Կոտայք տեղափոխվելը կաթողիկոս է եղել Թեոդոսիոսում—Կարինում»⁵, Լևոն Ա. Երեմյանը եզրակացնում է, որ «584 թ. նա Կարին քաղաքում ձևանագրվել է բյուզանդական Հայաստանի քաղկեդոնական հայերի կաթողիկոս: 588/59 թթ., երբ Հայաստանի մեծ մասն անցնում է Բյուզանդիային, Մորիկ կայսրը շտապում է կաթողիկոսության կենտրոնը Կարինից տեղափոխել հայ քաղկեդոնականների խոր թիկունքը՝ Արարատյան աշխարհը—Կոտայք գավառի Ավան գյուղաքաղաքը»⁶: Կ. Ղաֆաղարյանը մերժում է Լ. Երեմյանի այս եզրակացությունը, գրելով, որ «Այս միանգամայն սխալ եզրակացությունը նա հանգել է պատմագիրին ճիշտ շահականալու պատճառով: Պատմագրի այն արտահայտությունը, թա «Յովհան ոմն Թեոդոսիոսիս էղև կաթուղիկոս, և եկեալ էջ աթուռի Կոտայսն յԱրամոնս գիւղ» (Ստ. Օրբելյան, էջ 90—91), պետք է հասկանալ, որ Հովհանը կաթողիկոս է ձևանագրվել (կաթողիկոս եղավ) Թեոդոսիոսում և գալով՝ իր աթոռը հաստատեց (գրեց) Կոտայքի Արամոս գյուղում և ոչ թե կաթողիկոսություն է արել Թեոդոսիոսում և հետո եկել Արամոս»⁷, Լ. Երեմյանից առաջ՝ Հովհանի կաթողիկոսության պատմիչների նշած «26 տարուն» պտմարվում էր 590 թ. և ստացվում էր 616 թ. այսինքն Հովհանի մահանալուց շուրջ չինգ տարի ուշ: Այս հիման վրա, վերոհիշյալ «26 տարին» անարկի համարվում էր ականքն սխալ: Ինչպես հայտնի է, Մորիկը կայսր է դարձել 582 թ. ու այդ ժամանակ նրա տիրապետության տակ էր գտնվում Հայաստանի մի մասը: Հայաստանի պարսկական և բյուզանդական մասերի մահմանն անցնում էր Կարին—Թեոդոսիոսով: Հայտնի է նաև, որ Կարինը Հայաստանի բյուզանդական մասի եկեղեցական կենտրոնն էր: Մյուս կողմից, Մորիկը նոր չէր հղանում Հայաստանը բյուզանդիային միացնելու գաղափարը ու նոր չէր հասկանում եկեղեցու դերն այդ գործում: Հետևաբար, հասկանալի է, որ Մորիկը այն, ինչ անում էր Հայաստանի նոր բաժանումով իրեն անցած բաժնում՝ Աղատ գետից արևմուտք, Հայաստանի բյուզանդական մասում նույնը պիտի արած լիներ ալեյի վաղ, այսինքն՝ Կարինում պիտի ստեղծած լիներ հակալուսավորչական, Դվինին հակաթոռ քաղկեդոնական կաթողիկոսություն, և որ այդտեղ էլ կաթողիկոս եղած պիտի լիներ Հովհան Բագարանցին, ինչպես այս հաստատում է պատմիչ Ստ. Օրբելյանը⁸:

⁵ А. Б. Еремян, К вопросу о датировке кафедральной церкви в Аване, (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1969, № 3, էջ 52), «Յովհանն ու Գրասխանակերտեցուն Պատմութիւն հայոց», էջ 74, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 51, «Սամուէլի քահանայի Անեցուն Հաւարմունքի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 77, «Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեայ», Վենետիկ, 1862, էջ 60:

⁶ ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1969, № 3, էջ 53:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Կարո Ղաֆաղարյան, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները, Երևան, 1975, էջ 65:

⁹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան, արքեպիսկոպոսի Սինեացե, Թիֆլիս, 1910, էջ 90—91:

Սրանից հետևում է, որ հայկական եկեղեցու ստիպողական տրոհումը երկուսի տեղի է ունեցել 591 թ. շատ ավելի վաղ, մի տարբերությամբ միայն, որ Կաթինի հակաթոռ կաթողիկոսությունը եղել է Դվինից հեռու և նրանց հակամարտությունը չի եղել այնպես սուր, ինչպես հետո, երբ այդ կաթողիկոսությունները աշխարհազրական առումով շատ մոտ էին միմյանց, Այսպիսով միանգամայն տրամաբանական է եղրակացնել, որ Հովհանն իր կաթողիկոսությունը նոր չէր ստեղծում. իրոք որ նա այն Կարինից տեղափոխում էր Ավան:

Ուշադրության արժանի է, որ տարբեր պատմիչներ նույն ձևով են հաղորդում մեր եկեղեցու տրոհման մասին: Նրանք չեն ասում ստեղծվեց հակաթոռ կաթողիկոսություն և կաթողիկոս դարձավ Հովհանը և այլն: Նրանք ասում են՝ այն եկեղեցին բաժանվեց երկուսի, պարսկական մասում նստեց Մովսեսը, բյուզանդական մասում՝ Հովհանը¹⁰, Բնականորեն այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե այդ կաթողիկոսները երկուսն էլ միաժամանակ էն ձեռնադրվել: Մեզ, իհարկե, հայտնի է, որ Մովսեսը Դվինում ձեռնադրվել է դեռևս 574 թ., իսկ Հովհանը՝ ավելի ուշ, թերևս Մորիկի կայսր դառնալուց անմիջապես հետո, կամ մի քիչ էլ ուշ: Հնարավոր չէ՝ մտածել, որ պատմիչների հաղորդման այդ ձևակերպվածությունն ավելի հինք է գալիս: Հայ կաթողիկոսների ճանաչում գտած ցուցակում Դվինի կողմից շրջադրված հակաթոռ կաթողիկոսները չկան, դրա համար էլ նրանց գործունեության մանրամասները չեն հիշվում հատկապես հոգևորական պատմիչների հաղորդումներում: Այդպես էլ եղել է Հովհանի կարինյան շրջանի գործունեության հետ: Ավանի կաթողիկոսության ստեղծման և այդտեղ աթոռակալ կարգվելու ժամանակներում Հովհան Բագարանցին եղել է շատ հարգված, ճանաչված հոգևոր գործիչ: Կ. Ղաֆաղարյանի այն թեզը, թե Հովհանը նախքան Ավանի կաթողիկոսության ստեղծումը, եղել է իր կառուցած տաճարի եկեղեցականը, քիչ հավանական է: Հովհանը պետք է կաթողիկոս եղած, մեծ և դրական գործունեություն ծավալած լիներ նման պատվի արժանանալու համար: Ավելի հավանականն այն է, որ Հովհանը, լինելով Կարին—Խեղուպուսի հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու աթոռակալ, դրական գործունեություն է ծավալել ազդի և եկեղեցու՝ երկուսի տրոհված լինելու պայմաններում: Կ. Ղաֆաղարյանը, ինչպես ասվեց վերևում, համոզված է, որ Ավանի եկեղեցին Հովհանը կառուցել է նախքան Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրումը: Նրա այս կարծիքը պետք է համարել ընդունելի: Կ. Երևմյանը գտնում է, որ Հովհանը, նախքան Ավանի կաթողիկոսության հիմնադրումը, կաթողիկոս է եղել Խեղուպուսում: Այս կարծիքը ևս պետք է ընդունելի համարվի: Այդ դեպքում օրինական հարց է առաջանում, թե Հովհանը ե՞րբ է ժամանակ գտել Ավանի տաճարը կառուցելու համար: Համաձայն Ա. Երևմյանի, Հովհանը Ավանի հակաթոռ կաթողիկոս ձեռնադրվելով, Խեղուպուսից ժամանում է Կոտայք, իջնում Արամուսում, այդ ժամանակ էլ կառուցում է Ավանի եկեղեցին, ապա Արամուսից տեղափոխվում է Ավան: Սրանից ելնելով, նա եկեղեցու կառուցման սկիզբ է համարում 588/590 թթ.: Եկեղեցու կառուցմանը հատկացնելով

¹⁰ Հ. Բ. Սարգսյան, Անանուն ժամանակագրություն, խմբագիր յօրինեալ Ժէ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, Վենետիկ, 1904, էջ 76, Ստ. Օրբելյան, էջ 90—91, Սեբեոս, էջ 54:

յոթ տարի, նա կառուցման ավարտը համարում է 595/597 թթ.¹¹ Կ. Ղաֆա-
դարյանը Ա. Նրեմյանի այս կարծիքի հետ նույնպես չի համաձայնում և դրս-
նում է, որ նա Ավանի կառուցումը մոտ տասը տարով ուշացնում է: Կ. Ղա-
ֆադարյանը միաժամանակ նկատում է, որ «Արամուսն ու Ավանը իրար մո-
տիկ դյուղեր լինելու հետևանքով Օրբելյանը շփոթել է միմյանց հետ և Ավան
դրելու փոխարեն Արամուս է դրել: Այդ երևում է նրանից, որ այդտեղ Օրբել-
յանը ոչ մի ակնարկ չունի Ավանի մասին: Ըստ Օրբելյանի, Հովհանն ոչ թե
Ավանում, այլ Արամուսում է հաստատել իր աթոռը և այնտեղ էլ մնացել»¹²,
Սակայն ինդիրն առավել ուշադիր քննելու դեպքում հնարավոր է դառնում
մեր սլատմիչների թողած տեղեկությունները ճիշտ հասկանալ և առաջին հա-
յացքից միմյանց հակասող տեղեկությունները պատմիչների սխալով շմեկ-
նաբանել:

Նկ. 1. Շրամուտը Ավանի տաճարի արևմտյան ճակատի վրա:

Նկ. 2. Հետազայում բացված մուտք Ավանի տաճարի հյուսիսային խորանի ներքնամասում:

Արդ դիմենք Ավանի շինության ճարտարապետական վերլուծությանը,
փորձենք դիտարկել նրա մինչ այժմ պահպանվող ավելակը, քննենք նրա
դրվագներից մեկը՝ տաճարի մուտքերի հարցը: Պարզվում է, որ Ավանի տա-
ճարն ի սկզբանե միայն մեկ մուտք է ունեցել արևմտյան ճակատի վրա
(նկ. 1): Այն այժմ էլ պահպանվում է և լավ վիճակում է: Ավերակում մի
մուտք էլ կա, որ գտնվում է տաճարի հյուսիսային ճակատի կենտրոնում:
Նույնիսկ առանց հանգամանալի քննության, այդ մուտքի հետազայում
ստեղծված լինելը կասկած չի հարուցում: Տաճարի հյուսիսային ճակատի
ներքնամասում պատը քանդել են և լսողացած բացվածքում՝ երկու կող-
քից և վերևից նոր քարեր ամրացրել ու ձևակերպել են մուտք: Հետազայում
դրված քարերը մինչ այդ գոյություն ունեցող պատի կանոնավոր շարվածքի

¹¹ ՀՍՍՀ ԳԱ «Երաբեր», 1969, № 3, էջ 55:

¹² Կ ա Ր Ո Ղ ա ֆ ա դ ա Ր յ ա ն, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները, էջ 65:

հետ հարմարեցված են պակաս վարպետությամբ (նկ. 2)։ Որ այդ մուտքը հետագա վերակառուցման արգասիք է, չի վիճարկում Ավանի տաճարով պահպանվածներից որևէ մեկը։

Ճարտարապետական-շինարարական վերլուծությունից բացի, ավանդույթով հայտնի է, որ մեր հին հուշարձաններում արևմտյան մուտքից բացի, մի այլ մուտքի անհրաժեշտության դեպքում, բացվում էր հարավային կողմից։ Խուսափում էին փշող ցուրտ քամիների կողմից (որոնք մեղանում հյուսիսից են) դռներ և պատուհաններ ունենալ։ Հյուսիսային մուտք ստեղծվում էր միայն այն դեպքում, երբ մի այլ շինության հետ անմիջականորեն կապվելու անհրաժեշտություն էր լինում կամ հետադաշտում առաջանում։ Որպեսզի պարզենք, թե ե՞րբ և ի՞նչ առիթով պիտի բացված լիներ այդ երկրորդ՝ հյուսիսային մուտքը Ավանի տաճարում, կրկին անդրադառնանք տաճարի ավերակին։ Թանն այն է, որ Հովհան Բաղարանցին ձեռնադրվելով Ավանի նոր ստեղծված կաթողիկոսության գահակալ, անմիջապես ձեռնարկում է կաթողիկոսարան-վեհարանի կառուցումը, որը, ինչպես ցույց են տալիս հուշարձանի պեղումներով այժմ բացված մնացորդները, գտնվում էր տաճարի հյուսիսակողմում՝ մի երկու քայլի վրա։ Հովհանը վեհարանի և տաճարի միջև անմիջական (թերևս ծածկված) կապ և անցում ապահովելու նպատակով քանդել է տվել մինչև այդ գոյություն ունեցող եկեղեցու հյուսիսային խաչաթևի ներքնամասը, ստեղծելով այն մուտքը, որ առկա է ավերակում և անխաթար վիճակում է։ Այս պարագան ինքնին հավաստում է, որ Ավանի տաճարը կառուցվել է նախքան Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրումը և նախքան Հովհան Բաղարանցու գահակալությունը Ավանում, որը տեղի է ունեցել 590/591 թթ.¹³։

Հասկանալի է, որ կաթողիկե տաճարի և կաթողիկոսարան-վեհարանի միաժամանակ կառուցվելու դեպքում տաճարի հյուսիսային խաչաթևի վրա շինարարական օրինականությամբ մուտք կթողնվեր ի սկզբանե։ Հետաքրքիր է, որ այս նույն հանգույցում առկա է մի այլ վերակառուցում ևս՝ հյուսիսային խորանի ներքնամասում, այդտեղ բացված մուտքի աջ և ձախ կողմերում առկա է քարե շարվածք, որ 115 սս առաջանում է խորանի բոլորակ պատից և բարձրությամբ դրեթե հասնում է մուտքի բարավորին (վերին շարքը չկա, ընկել է)։ Տաճարի հետադոտողներից ոչ ոք չի անդրադարձել այն հարցին, թե այդ որմնաշարքն ինչ նպատակով է տվյալ տեղում ավելացվել (այն ակնհերհ հետագա հավելում է)։ Մենք ենթադրում ենք, որ Ավանի տաճարը 590/591 թթ. կաթողիկոսական եկեղեցու փոխարկելով, հյուսիսային մուտքի վերևում Հովհան Բաղարանցու համար ստեղծվել է գահավորակ։ Թերևս այդ նկատի ունենալով է, որ, նախ խիստ փոքր (մոտ 130 սմ) բարձրություն է ստացել նորարաց մուտքը և, ապա, խորանի բավական մեծ պատուհանը փակվել է զգալի շափերի տուֆաքար շարվածքով։ Դրանով օթյակը պատասպարվել է հյուսիսից փշող քամիներից, ստեղծելով պատշաճ հարմարավետություն։ Նույնպիսի պատկեր գոյություն ունի Աղթամարի հարավային խորանում։

¹³ Ա. Երեմյանի կողմից Հովհան Բաղարանցու կաթողիկոսության սկիզբը Ավանում 588/590 թթ. համարելը ճիշտ չէ, պետք է ընդունել 590/591 թթ., քանի որ 588 թ. (602—14 = 588) պատմիչի (Nairallode rebus Armeniane) կողմից նշվում է ոչ թե իբրև Հովհանի Ավանում կաթողիկոսելու տարի, այլ Հովհանի և Մովսեսի միջև հակասությունները սրվելու տարի։ Կաթողիկոսությունը չէր կարող Հայաստանի երկրորդ բաժանումից (590/591) ավելի շուտ հիմնադրվել Ավանում։

Այդտեղ նույնպես մուտքի գլխավերևում ստեղծված է Գաղիկ Արծրունու օթ-
յակը, ուր բարձրացող քարե աստիճանները հետագայում քանդել և կառու-
ցել են զանգակատուն:

Այսուամենայնիվ ե՞րբ է կառուցվել Ավանի տաճարը:

Ինչպես երևում է, Հովհանն Ավանի տաճարը կառուցել է շատ ավելի
վաղ և նախապես ոչ որպես կաթողիկոսանիստ տաճար, ապա դարձել է նրա
եկեղեցական, ինչպես ենթադրում է Կ. Ղաֆադարյանը: Այդպիսի նորածե-
տաճար կառուցելը նրան դարձնում է տեսանելի, նշանավոր: Թերևս այդ ժա-
մանակ էլ նրան հրավիրում են Կարին, եկեղեցական գործունեության հա-
մար: Հնարավոր է ենթադրել, որ 582 թ. Մորիկը կայսերական գահ բարձրա-
նալով, մեկ կամ զուցե երկու տարի անց նրան դարձնում է Կարինի հայ-քաղ-
կեղոնական եկեղեցու գահակալը: Այդ օրվանից հետո Հովհանն չէր կարող
պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Ավանում որևէ կառուցում կա-
տարել: 591 թ. Մորիկը պարսիկներից պրավելով Հայաստանի նոր նահանգ-
ներ և սահման ունենալով Աղատ գետը, Հովհանն Կարինից տեղափոխում է
Ավան և նրա իսկ կառուցած տաճարում հիմնադրում հակաթոռ կաթողիկո-
սություն: Մինչ այդ, երբ Հովհանն դեռ Կարինում էր, Արամուսում կառու-
ցում են եկեղեցի, ճիշտ Ավանի նման:

Հովհանն Կարինից ժամանելով Կոտայք, իջևանում է Արամուսում և այդ-
տեղից ղեկավարում արդեն աթոռանիստ հռչակված Ավանի տաճարի հյուսի-
սակողմում գտնվող կաթողիկոսարանի շինարարությունը: Ահա այդ ժամա-
նակ էլ նրա կարգադրությամբ, ինչպես արդեն ասվեց, քանդում են Ավան
տաճարի հյուսիսային խորանի ներքնամասը և ստեղծում դուռ՝ անմիջական
կապ կաթողիկոսարանի ու կաթողիկոսական դարձած տաճարի միջև: Այս-
պիսով, նարավոր է դառնում եզրակացնել, որ Ավանի եկեղեցու կառուցու-
մը ավարտված է եղել մինչ 582/584 թթ., իսկ Արամուսի կառուցումը՝ մինչ
590/591 թթ.: Կաթողիկոսարան-վեհարանի կառուցումը պիտի իրականաց-
ված լինի 591—592 թթ. ընթացքում: Ահա այդ ժամանակ էլ կաթողիկոս Հով-
հան Բագարանցին Արամուսից տեղափոխվում է իր աթոռանիստը՝ Ավան:
Կարինում Հովհանի կաթողիկոս դառնալը ընդունելով 582/584 թթ. և դրան
ավելացնելով պատմիչների հաղորդած 26 տարին (582/584 + 26 = 608/610),
ստանում ենք ընդունված համարվող 608/610 թթ.:

Ա. Երեմյանը նկատի ունենալով Բագարանցու նախ Արամուս գալը և ապա
Ավան տեղափոխվելը, եզրակացնում էր, որ Արամուսը Ավանից վաղ է կա-
ռուցվել¹⁴: Այդ նրկու շինությունների ճարտարապետական համեմատական
վերլուծությամբ մենք եզրակացրել էինք, որ Ավանը նախորդել է Արամու-
սին¹⁵: Սակայն Ավանի կառուցման ժամանակի ճշգրտմամբ վերանում է հիշ-
յալ հակասությունը. անկախ Բագարանցու նախ Արամուսում իջևանելու հան-
դամանքից, Ավանը նախորդել է Արամուսին:

Կ. Ղաֆադարյանը հակասություն է տեսնում Ա. Երեմյանի հաշիվներում
և դրանից ելնելով գրում է. «Մեզ անհասկանալի են նաև Երեմյանի առա-
ջարկած իրարամերձ թվականները: Հոգվածի վերջում, եղրահանգումների
1-ին կետում նա գրում է, որ Հովհանն կաթողիկոս է եղել 584-ից մինչև

¹⁴ А. Б. Еремян, Храм Рипсимэ, էջ 93—100:

¹⁵ Տ. Մարտիրոսյան, Ավանի տաճարը, 1976, էջ 46—49:

610 թվականը—26 տարի (Գլանձակեցու համաձայն), իսկ մի քանի տող հետո, նույն եզրահանգումների 4-րդ կետում գրում է, որ Ավասը քաղկեդոնի կաթողիկոսությունը իր գոյությունը դադարեցրել է 602/603 թթ.¹⁶ Պետք է համաձայնել, որ Հովհան Բագարանցին VII դ. սկզբում պարսկա-բյուզանդական պատերազմական գործողությունների ընթացքում հեռանալով Ավանից, չի դադարել կաթողիկոս ճանաչվելուց: Նա Կարինում հալ համայնքի կողմից պիտի ճանաչված լիներ որպես կաթողիկոս: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ պարսիկները Կարինի հայ բնակչությանը Հովհան Բագարանցու հետ միասին արսորի են քշում Համաղան, Հովհանը ճանաչվել է որպես կաթողիկոս: Այս դեպքերը գրի առնելիս պատմիչները նրան անվանում են կաթողիկոս: Եվ, վերջապես, Հովհանը մահացել է (609/611 թթ.) որպես պառնդիկոս: Կ. Ղաֆաղարյանը հիմնվելով VII դ. առաջին տասնամյակում տեղի ունեցած դեպքերի վրա, Հոգհասը հեռանալը Ավանից, ի տարրերություն մյուս հետադոտողների, թվագրում է 607-ով՝ 606 թ. Հայտնիված կաթողիկոսական ընտրությունից հետո և նորընտիր Կերահամ կաթողիկոսի զահալումից առաջ: Այս հանգամանքը որևէ փոփոխություն չի մտցնում Ավանի աաճարի կառուցման ժամանակի հարցում և, հետևապես, դրա լուսաբանմանն այստեղ չենք անդրադառնում:

Ավանի կառուցման ժամանակի ճշտությունը անառարկայական են դառնում Ավանի տաճարի վերաբերյալ սրտ յայ առաջ քաղված բոլոր, ըստ էության կեղծ, տեսություններն ու անհիմն դրույթները: Հարտարապետության ընդհանուր պատմությանը հայտնի Ավանի տիպի մյուս տաճարները կառուցվել են Ավանից հետո: Ավանը եղել է նախորինակը, որին հաջորդները որոշ առումներով կրկնել, որից ինչ-որ կողմեր վերցրել և որին ինչ-որ ձևով նմանվել են, ապա կատարելագործվելով, նոր աստիճան կառմելով, որպես արվեստի դրոժեր, նոր արժեք են նշանավորել պատմական հաջորդ փուլերում:

ВРЕМЯ ПОСТРОЙКИ ХРАМА В АВАНЕ

ТИРАН МАРУТЯН

Резюме

Время возведения Иоанном Багаранци храма в Аване архитектурный Торос Тораманян относит к концу VI в., историк-археолог К. Кафадарян—ко второй половине VI в. Ряд специалистов полагает, что строительство храма было связано с созданием в Аване в 591 г. противопрестольного халкедонитского католикосата. А. Еремян начало возведения храма относит к 588/590 гг., а окончание строительства—к 595/597 гг.

Архитектурно-строительные исследования развалин храма явствуют, что его строительство было завершено до создания противопрестольного католикосата в 591 г., а именно: до 584 г., т. е. до того, как Иоанн Багаранци занял престол католикоса в Карине. Это подтверждается и тем, что во время пребывания католикоса в Карине, под протекторатом Византии, он не мог вести строительство в Аване, при персидском владычестве.

¹⁶ Կ ա Ր Ո Ղ ա Ֆ ա Ղ ա Ր յ ա ն, Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները, էջ 85: